

УДК 821 (100)-9.09:910.4

ТІЛЕСНІСТЬ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПОШУК СЕБЕ: О. ТОКАРЧУК «БІГУНИ»

Мадлен Едуардівна Шульгун

orcid.org/0000-0002-5167-2806

madlenbrief@gmail.com

докторка філологічних наук, доцент, професорка кафедри теорії та історії світової літератури
імені професора В. І. Фесенко,
Київський національний лінгвістичний університет

Анотація. В статті зроблено спробу звернути увагу на значення тілесного фактору в культурі постмодерну, а саме у романі Ольги Токарчук «Бігуни». В теорії тілесності нас цікавить репрезентація тіла в художній літературі, тіло як предмет літературознавчого аналізу й ключ до індивідуальності героїні і до прочитання тексту. Розглянуто екзистенціальне самовизначення людини, яка зацікавлена не в культурологічних проектах, а у драматичних пошуках себе та відповіді на філософське питання «Що є людина?». Виявлено, що певною мірою і сам твір стає переплетінням двох концептів – дім та тіло. Виявлено що тілесність є важливим ключем до індивідуальності героїні у творі Ольги Токарчук. Тілесні виміри не зосереджуються на сексуальності чи зображенні відвертих інтимних актів, привертається увага до жіночій та чоловічій чуттєвості, перевтіленні героїв.

Ключові слова: постмодернізм, тілесність, тіло, ідентичність, подорож.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень. У 1990–2000-ні роки з'явилася низка наукових досліджень, автори яких протиставляють модерне і постмодерне бачення світу, до того ж відмінності в них утілюються в образиметафори саме різних типів мандрівників. Серед таких наукових праць особливо репрезентативними й показовими стали розвідки Зигмунта Баумана, Джеймса Кліффорда, К. Каплана, Едварда Саїда. Долучилися до вирішення проблеми й українські літературознавці.

Поштовхом до численних дискусій, а також ракурсом у дослідженні новітніх художніх творів («Платформи» Мішеля Уельбека у статті Г. Покидько, «Бігунів» Ольги Токарчук у праці О. Калинюшко) стала стаття З. Баумана «Від паломника до туриста» (1995) [1], присвячена проблемі зміни ідентичності сучасної людини. Орієнтиром, який утілює філософські інтенції модерну (його зосередженість на перетворенні світу, на проектах майбутнього, уявлення про великий лінійний час і простір, формування глобальних ідей, надзавдань тощо), дослідник вважає символічну фігуру «паломника», зокрема й паломника «внутрішнього світу». «Призначення, встановлення мети внутрішнього паломництва надає форму тому, що її позбавлене, дарує цілісність фрагменту й безперервність епізоду» [1, с. 4].

Подібний зсув корегує зі зміною картини світу: модерний лінійний час і простір, влада минулого і майбутнього нівелюються, і настає «тягле сьогоднішнє», великий простір розбивається на фрагменти, шлях – на короткі дистанції, центр тяжіння зникає. Як бачимо, зміна картини світу теж кодується знаками подорожі. Посилаючись на слова Жана-Франсуа Ліотара про те, що в сучасної людини змінюється й інтерпретація («об'єкти та їх зміст втратили значення. Хвилює лише те, чи вони розважальні» (Lyotard)), З. Бауман дає таку характеристику новій картині світу та інтенціям «туриста»: «Світ перетворився на склад потенційно цікавих об'єктів, і завдання полягає лише в тому, щоб витиснути з них якомога більше розважального. Його вирішення залежить від винахідливості шукача цікавин. <...> Повна зосередженість шукача пам'яток на собі змиває обриси світу <...>» [1, с. 9].

Американський учений Джеймс Кліффорд (J. Clifford) теж кодує знаками подорожі перехід від модерну до постмодерну. Модерне світовідчуття він означає як «travel-exile», а постмодерне – «displacement» – як утрату локусу, зсув, зміщення. Дослідник наголошує на зникненні високого пафосу й навіть трагізму світовідчуття – на «вигнанні», притаманному

модернізму (Clifford). Схожу позицію займає Е. Саїд (E. Said), котрий акцентує увагу на відмові постмодерної людини від високих змістів, від символізації простору та на модерній його суб'єктивній інтерпретації, яка саме і сприяє самовизначенню (E. Said). На відміну від модерного духовного пошуку, «турист» символізує комфортну подорож.

Інтегруючи виокремлені вченими ознаки «туриста», отримуємо таку узагальнену модель: націленість на споживання, а не на духовну працю, байдужість до самовизначення (З. Бауман, Р. Шарплі), відмова від уявлень про великий епічний простір і небажання будувати власну «картографію ідентичності» (З. Бауман, Е. Саїд), відсутність єдиної ідентичності і зміна іпостасей відповідно до нестійкої, рухливої, плинної картини світу, нарцисизм (Lasch), відсутність єдиної життєвої стратегії, мети (З. Бауман), фрагментація простору (З. Бауман, Е. Саїд), поверховість сприйняття (Ж. Бодріяр), внутрішня дисгармонія та інтерпретація подорожі як варіанта втечі від занадто складного світу (J. Culler), заглиблення не у внутрішній світ, а в загальне інформаційне поле з підвищеною увагою до шокуючого та sensationного, що швидко минає, приїдається й замінюється іншим потоком вражень і новин (З. Бауман). Наголосимо, що в описаній ситуації і для моделі «туриста» на перший план виходить компенсаторна функція подорожі.

Екзистенціальне самовизначення людини ми простежуємо у творі відомої молодшої польської письменниці українського походження Ольги Токарчук «Бігуни». Ольга Токарчук – авторка творів які опиняються у центрі уваги звичайних читачів і фахових дослідників, отримуючи захоплення і тих і інших, жіноче нобелівське обличчя.

У творі про мандри розповідає й репрезентує свою філософію та психологію подорожі близька авторці оповідачка, але періодично вона передає слово іншим персонажам (які оприявнюють широкі художні узагальнення й утілюють певні соціокультурні моделі), картина світу зображується їх очима. Водночас оповідачка періодично втручається зі своїми оцінками й коментарями в художній світ Іншого, навмисно, експериментально розриваючи цілісність картини. Романна динаміка характеру співвідноситься з такою якістю філософського траве-

логу, як зміна світовідчуття й характеру героя в результаті мандрів, випробувань, вражень від Іншого. Як слушно зауважують дослідники, травелог передбачає «не тільки фізичне пересування тіла у просторі», а й «метафізичні мандри, у фіналі яких відбувається дорослішання й або як мінімум ментальне вивищення (причому і оповідача, і читача)» [2].

Образна модель «туриста» широко відображена в сучасних творах, вона піддається авторській рефлексії, в якій увиразнюється проблема інтерпретації (а не повного визнання знаку постмодерного коду), висвітлюються протиріччя, можливості різного прочитання й доповнення. А це подекуди змінює саме уявлення про сутність і потенціал феномену.

У яскравому новаторському творі польської письменниці О. Токарчук «Бігуни» образ туриста актуалізований, але не центральний, він стає одним із багатьох ракурсів дослідження надскладної дійсності. Сама оповідачка близька до моделі мандрівного філософа, але, зацікавлена не в культурологічних проектах, а у драматичних екзистенціальних пошуках себе та відповіді на філософське питання «Що є людина?» Звідси і гротескне поєднання піднесених історій про специфічні «мандри» (наприклад, таємне перевезення сестрою Шопена серця геніального композитора в Польщу) із шокуючими маршрутами до анатомічних музеїв, «подорожами» людським тілом (судинами, кишківником тощо), обігранням архетипних моделей (образи й мотиви класичного «Мобі Діка»), описами невдалих намагань утечі різних героїв від детермінованості життя. Усі ці складові доцентрово стягуються до авторського бачення подорожі, руху як основного закону існування і людини, і світу в цілому.

Тілесні виміри у О. Токарчук не привертають увагу до сексуальності, не зображують відвертих інтимних актів. У цій системі координат «турист» утілює поверховість загального динамізму життя. Саме це «ковзання культурною поверхнею», яке Бодріяр вважає ознакою сучасної людини, увиразнює в «туристі» оповідачка і близькі до неї герої, спостерігаючи за натовпом туристів, у якому повністю нівелюється особистість, проступають результати маніпулювання. Спостерігаючи за мандрівниками в аеропорту та в салоні літака, оповіда-

чка визнає, що всі туристи одноликі, фактично сформувався певний узагальнений тип туриста. «Усі засмагли, усі намагаються заштовхати на полиці літака ексцентричні сувеніри: високий барабан, оздоблений етнічним візерунком, трав'яний капелюх, дерев'яного Буду» [4, с. 289].

У сприйнятті близької авторці інтелектуалки, дослідниці античної культури (новела «Кайрос») туристи виглядають новою спільнотою, що поєднана поверховими рисами, подібностями, але наділена внутрішніми особистісними та національно-культурними відмінностями. «Траплялися й такі, що, пливучи світом із грошовими потоками, втратили будь-які особливі прикмети. Вони були просто гарні, здорові й невимушено переходили з мови на мову» [4, с. 377]. Так само оцінює цей феномен і професор-ерудит («<...> вони дивляться, але нічого не бачать, лише ковзають поглядом, зважаючи на те, що їм укаже видрукований мільйонним накладом путівник, той книжковий відповідник “Мак-Дональса”» [4, с. 381]. Паралель між загальнодоступними дорожніми враженнями й масовою неякісною їжею поглиблює характеристику туризму як культуру споживання, маніпулятивної сфери «ковтання» продукту. Показово, що професор, як і оповідач у нарисах П. Вайля, має свою культурологічну просвітницьку програму, мета якої – повернути поверхових споживачів до справжньої «віри», тобто глибинного відчуття, розуміння шляху й сакральних локусів. Професор читає на пароплаві лекції для туристів, проводить екскурсії теренами, що пов'язані з історією Давньої Греції, її культурою. Туристи волею професора заглиблюються в «осердя миті», у вічність, в універсальний простір міфу, виходять за кордони звичної і прагматичної картини світу.

Але й сама традиційна постмодерна модель людини-туриста стає у творі О. Токарчук динамічною, вона поглиблюється, інтелектуалізується, переходить у нову якість. У творі Ольги Токарчук «турист» перетворюється на модель вічного мандрівника молодого покоління, що намагається здолати культурну кризу.

Фактично письменниця відкриває нову модель сучасної молодого людини, яка зберігає деякі постмодерні крайнощі (тотальну іронію, недовіру, релятивізм, екзистенціальну роз-

губленість і децентрованість), але при цьому схильна до діалогу й вивічена над масовим рівнем уявлень про світ. В есе «Кайрос» дружина професора, сама науковець, саме появою такого нового типу мислення в молодій генерації пояснює зацікавленість учасників круїзу в лекціях про давнину, античних богів, ритуали, перетин часів, тобто в усьому тому, що виходить за межі традиційних розважальних орієнтирів. «Кілька молодих людей: у цьому круїзі вони беруть участь уперше, ще не певні, чи це їхнє – уся та стародавня Греція. Може, варто було б вивчати таємниці орхідей <...>. Основний тип розуму <...> який не вірить підручникам, посібникам, монографіям та енциклопедіям. Його стільки гвалтували цим під час студій, що тепер воно вже відчикується. Він розбещений легкістю, з якою все, навіть найскладнішу конструкцію можна розкласти на першоелементи. Він звик доводити до абсурду кожен невиважений аргументацію, щоразу приймаючи цілком нову, модну в цьому сезоні мову, яка наче модель складаного ножика, здатна зробити все зі всім: відкрити консерви, почистити рибу, розтлумачити роман і передбачити розвиток політичної ситуації в Центральній Африці. Це розум, звичний до ребусів, розум, який оперує відсиланнями й примітками, наче ножем і виделкою. Розум раціональний і дискурсивний, самотній і стерильний. Розум, який усвідомлює все, включно з тим, що сам небагато розуміє, а проте він швидкий і кмітливий, як електронний імпульс. Вільний від обмежень, він поєднує все зі всім, маючи переконання, що все в купі щось означає, але ми не знаємо що» [4, с. 385-386].

Певною мірою і сам твір стає переплетінням двох концептів – дім та тіло. Людське тіло для авторки – найвищий дарунок Бога. Відповіддю на виклик такого розуму, принаймні в цьому річищі можемо розглядати зовнішню фрагментарність «Бігунів», яка глибинно структурована й доцентрована наявністю ідей, що не підвладні тотальній постмодерній іронії, «ковзанню поверхнею» (любов, творчість, пошук себе, гідність, співчуття тощо), інтенцію до моделювання цілісної картини світу із домінуючим концептом життєдайного руху, подорожі.

Показово, що авторка з особливою симпатією ставиться до тих героїв, що розрива-

ють обмеження, кордони, орієнтири людини-«туриста» й переходять в інші системи координат. Наприклад, двоє закоханих в оповіданні «Пипки землі» мандрують автостопом дорогами Ісландії. Із туристів вони перетворюються на «блукачів», яким сприяє містична сила землі. Коли хлопець і дівчина губляться на нічній безлюдній дорозі і приречено засинають на землі, вона їх відігріває теплим диханням вулканічної поверхні. «Потім вони дізналися від ісландців, що з ними нічого б не сталося – таким блукачам, як вони, земля відкриває свої пипки. Треба до них вдячно присмоктатися й пити молоко. Кажуть, воно на смак, як молоко магnezії – те, що продають в аптеках від підвищеної кислотності й печії» [4, с. 369]. Комічне порівняння містичного й медичного феноменів знімає пафос, але не дискредитує символіку молока як материнської любові й лікування хворої сучасної людини.

Так само симпатію й підтримку оповідачки отримують ті мандрівники, що відмовляються від туристичної стратегії споживання, добровільної втрати ідентичності і вдаються до рефлексії та авторефлексії. Вони переходять у розряд «блукачів-письменників». Герої, які набувають такої якості, певною мірою віддзеркалюють саму оповідачку чи навіть стають її пародією. Так, оповідачка підхоплює ідею героїні фрагменту «Громадяни світу, час братися за перо!» – тобто що кожен має писати книжки й читати інших. У такій стратегії вбачається діалог, єднання, пошук ідентичності, «сестринський обов'язок перед ближніми». Цей сюжет суцільного письма й читання обіграється в одному з фінальних фрагментів. В аеропорту незнайомиць-турист крадькома розглядає оповідачку й записує свої враження в дорожній щоденник. А оповідачка, своєю чергою, також створює портрет візаві у своєму зошиті, фантазуючи про психологічний стан (екзистенціальна розгубленість) і мету подорожі туриста (втеча від повсякденності). Авторка пророкує майбутню сумну долю цих творів: такі звіти про подорожі накопичуватимуться вдома в кутку й покриватимуться пилюкою, їх ніхто не прочитає, навіть сам турист забуде про їх існування. Але в наївному прагненні до фіксування вражень оприявнюється основа діалогу, особливо актуальна у світі, де кому-

нікація розірвана («<...> це найбезпечніший спосіб комунікації, – констатує оповідачка без іронії. – Будемо перетворювати одне одного на літери та ініціали й увічнювати на аркушах паперу <...>» [4, с. 407]). Письменниця описує наївне намагання зупинити мить за допомогою таких дорожніх щоденників, «спіймати» швидкоплинне й незбагненне життя, здолати самотність, зафіксувати своє і чуже перебування у світі, «увічнити» («<...> будемо одне одного пластинувати, занурювати у формалін речень» [4, с. 407]). Зрештою, така творчість розглядається як шлях до себе, екзистенціальний учинок. Не випадково герой фрагменту «Перед польотом» узявся мандрувати і все записувати саме в період кризи середнього віку, коли зрозумів свою посередність, подібність до інших, а не обраність.

Таким чином, образ «туриста» в «Бігунах» входить у цілісну систему моделей сучасної людини, контрастує з іншими моделями, демонструє динамізм і схильність до перетворень, що виходять за межі теоретичних постмодерних характеристик.

Зауважимо, що сумніву й пародіюванню піддається сам постмодерний теоретичний дискурс із увиразненням моделей сучасної людини («турист», «фланер», «пілігрим»). Деякі фрагменти («Симетрія островів», «Психологія подорожі. Lectio Brevis I», «Психологія подорожі. Lectio Brevis II», «Психологія подорожі. Завершення») відбивають саме процес наукового осмислення подорожі як поширеного, адекватного духу сучасності феномену. Оповіді драматизуються. Більшість побудовані як сцени. Група вчених-ентузіастів, які вважають, що сучасний світ треба вивчати не у статистиці, а в динаміці, русі, подорожі, читають прямо на летищах і вокзалах лекції про закономірності переживання часоплину, про владу локусів, намагаються тестувати туристів (тобто у стилі психоаналізу пояснюють, чому саме в цю країну мандрує людина, які потаємні бажання й комплекси визначають її шлях). Але інтенції вчених комічно розходяться із життєвою практикою: ніхто з мандрівників не зупиняється надовго, усі відволікаються на свої справи, часто доволі дивні й не охоплені «психологією подорожі». Така реакція висвітлює поверховість слухачів і симулятивність промов теоретиків. У цьому плані показовий приклад – композиційне

зіткнення голосів науковця й туриста, які незалежно один від одного розкривають спільну проблему – причини вибору і влади локусу, але й комічно очуднюють один одного. Голос туриста наче повертає на землю високі теоретизування, зводить філософію до споживання, споглядання, розваги, компенсаторних (а не екзистенціальних) функцій подорожі. Увіразнюється не лише розбіжність кодів, інтенцій, а й уразливість теорій, що претендують на пояснення динамічного світу. «Могло б здатися, що топографічний психоаналіз цікавиться тим самим питанням, що й чиновники імміграційної служби: навіщо ти сюди приїхала? Але це не так: наше питання стосується сенсу і значення. Згідно з принципом “я стаю тим, у чому беру участь”: Я – те, на що дивлюся.

Саме такий сенс мали паломництва. Подорож і прибуття до святого місця додавали нам святості <...>. Чи не так само діється тоді, коли мандруємо до місць несвятих, грішних? До порожніх, печальних? А коли це місця радісні і творчі? Хіба неправда, що... – вела далі жінка, але переді мною стояли дві пари середнього віку й почали розмов-

ляти впівголоса. Їхня розмова на мить видалася мені цікавішою, ніж лекція <...>.

– Обов’язково поїдьте на Кариби, насамперед на Кубу, поки там ще при владі Фідель. Коли він помре, Куба стане такою, як усе решта. Їдьте, якщо хочете побачити справжні злидні. Якими автами вони там їздять! Але треба поквапитися, бо, кажуть, Фідель не на жарт хворий» [4, с. 180-181].

У цілому ж авторські роздуми про туриста, ідейні складові моделі вписуються в ширший контекст проблеми про сутність сучасної людини. Турист у системі образів «Бігунів» – це не домінанта, а варіант випробування концепції. Образ утілює авторське іронічне уявлення про масове начало на противагу високим образам шукачів, мандрівних філософів, ідейних блукачів, тобто формує контрастний полюс. Але «турист» пов’язаний із цими героями низкою якостей, свого роду кровотоком сучасності: це схильність до руху, намагання втекти від повсякденності, побачити себе і світ інакшими. Саме ці риси інтерпретуються як сутнісні й відображають перехідне художнє мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бауман З. От паломника к туристу [Электронный ресурс] / З. Бауман // Социологический журнал. – 1995. – № 4. – Режим доступа: vkjournal.ru/doc/2006471
2. Бондарева А. Литература скитаний / А. Бондарева // Октябрь. – 2012. – № 7. – С. 165-169.
3. Мережинська Г. Ю. «Філософія мандрів» у романах-подорожах Іллі Бояшова «Шлях Мурі» та Ольги Токарчук «Бігуни» // Historia – Interpretacja – Reprezentacja. Т. IV, Gdansk. Athenae Gedanenses, 2016. – С. 280-294.
4. Токарчук О. Бігуни: роман / О. Токарчук; пер. з пол. О. Т. Сливинського. – Харків: Фоліо, 2011. – 414 с.
5. Шульгун М. Е. Метажанр подорожі в контексті перехідного художнього мислення (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філологічних наук. 10.01.06 – теорія літератури, 10.01.05 – порівняльне літературознавство. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. – 37 с.

REFERENCES

1. Bauman Z. Ot palomnika k turistu / Z. Bauman // Sotsiologicheskij zhurnal. – 1995. – № 4. – S. 133–154. (in Russian).
2. Bondareva A. Literatura skitaniy / A. Bondareva // Oktyabr. – 2012. – № 7. – S. 165-169. (in Russian).
3. Merezhinska G. “Philisophiya mandriv” u romanakh-podorozhzhakh Illi Bouashova “Shlyakh Mury” ta Olgy Tokarchuk “Biguny” [“The philosophy of travels” in the novels-travelogues by Illya Boyashov “Muri’s way” and Olga Tokarchuk’s “The runners”]. In: Historia – Interpretacja – Reprezentacja. Т. IV, Gdansk. Athenae Gedanenses, 2016, p. 280-294. (in Russian).
4. Tokarchuk O. Biguny: roman [The runners: novel] /translated by Slyvynsky O. T. – Kharkiv; Folio, 2011, 414 pages. (in Ukrainian).
5. Shulgun M. Metazhanr podorozhzhzi v konteksti perekhidnogo khudozhnyogo myslennya [The meta-genre of travelogue in the context on transitive artistic vision]. Published summary of a doctorate thesis. 10.01.06 – Theory of literature, 10.01.05. – Comparative literary studies. – Kyiv: Kyiv National Taras Shevchenko University.(in Ukrainian).

**CORPOREALITY AS EXISTENTIAL QUEST FOR SELF:
OLGA TOKARCZUK'S *FLIGHTS***

Madlen Shulhun

orcid.org/0000-0002-5167-2806

madlenbrief@gmail.com

Doctor of Sciences (Philology), Professor, Department of Theory and History of World Literature,
Kyiv National Linguistic University

Abstract. *The article attempts to highlight the importance of the concept of corporeality in postmodern culture and specifically in Olga Tokarchuk's novel *Flights*. In the corporeality theory, we are interested in representation of body in fiction, body as the subject of literary analysis, body as a key to understanding of the heroine's individuality and to reading the text.*

The article considers the existential self-determination of a person who is interested not just in cultural projects but in the dramatic search for oneself and answers to the philosophical question «What is a human?» It is revealed that the novel contains a combination of two concepts – a home and a body. Corporeality is an important key to the personality of the heroine in Olga Tokarchuk's novel. Physical dimensions do not focus on sexuality and portrayal of overt intimate acts, female and male sensuality and reincarnation of heroes are in the focus instead.

Key words: *postmodernism, corporeality, body, identity, travel.*